

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ AYAKLANMALARI

Dilek AKGÜMÜŞ*

Özet

Gerek Patrikhaneye bağlı cemaat okullarında, gerek misyonerlerin açmış oldukları okullarda Ermeni gençlerine yüklenen aşırı güven duygusu ve efsaneleştirilen tarihleriyle Ermeniler arasında milli bir bilinç oluşmaya başladı. Başta Rusya olmak üzere yeni dünya düzenini kurmaya çalışan Avrupa devletlerinin dürtüsüyle bu milli bilinç, zamanla “Türkiye Ermenistan’ını kurtarmak” gibi bir hedefin zeminini teşkil etmeye başladı. Ermenilerin bu yeni hedefinde Van şehri, tarihi, coğrafi ve demografik yapısı itibariyle ileri bir karakol vazifesi gördü. Ve sonunda 1915 Van isyanları patlak verdi. Merkezi hükümetin almaya çalıştığı tedbirlerle istenilen netice alınamayınca, isyanlar sonuçları itibariyle her bakımdan yıkıcı ve üzücü olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Van, Ermeni(ler), İsyan, Asayiş, Birinci Dünya Savaşı.

Abstract

ARMENIAN REBELLIONS DURING THE FIRST WORLD WAR

A national consciousness started to come into existence among Armenians with their mythologized history and overloaded feeling of confidence to the Armenian youth both at the community schools linked to the Patriarchate and schools, which had been opened by missionaries. With the stimulation of European countries, mainly of Russia, which tried to establish the new world order, this national consciousness started to form the ground of such a goal as “saving Turkish Armenia”. The city of Van acted as an outpost by its historical, geographical and demographical structure for this new goal of Armenians. Consequently, 1915 Van rebellions broke out. As the desired results could not be accomplished by the precautions of the central government, the riots happened to be destructive and sad in all respects.

Key Words: Van, Rebellion, Armenian(s), Public Security, the First World War.

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi,
e-mail: dilekagumus@gmail.com.

Giriş

Van vilayeti XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetlerinin en açık görüldüğü yer olmuştur. Bu bölgedeki komitelerin çalışmaları Ermeni faaliyetlerini bütün çıplaklığıyla ortaya koymuştur. İlk olarak Varrak Manastırı'nda kurdukları basimevinde hedeflerine yönelik eserler yayınlanmışlar akabinde "Vaspurgan" ve "Van Kartalı" gibi gazeteleri çıkartarak siyasi bir propaganda aracı olarak kullanmaya başlamışlardı. İkinci aşamada ise hayır cemiyetleri görünümünde çalışmaya başlayan daha sonra kuvvetli bir siyasi teşekkül halini alarak isyan fikirlerinin aşılandığı ve organize edildiği dernekler kurmaya başlamışlardı. Kurulan bu dernek ve komitelerin ortak amacı 'Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlamaktı. Bağımsızlığa ulaşma yolunda silahlı eylemleri bir metod olarak benimseyen Ermeniler bir taraftan merkezî yapılarını güçlendiriyor, diğer taraftan silah depolarını doldurarak halkın silahlaması gibi meselelerle de yakından ilgileniyorlardı¹. Tüm bu politik ve askeri hazırlıklar Ermenilerin isyan ve ihtilal hareketlerine önemli bir zemin oluşturmuş ve zamanla büyük ivme kazandırmıştı. Üstelik bu eylemlerini sadece Müslümanlara yönelik planlamıyorlar aynı zamanda kendilerinden olmayan ırkdaşlarına da yaşam hakkı tanımıyorlardı. Taşnaklar kendileri gibi düşünmeyen veya bağımsızlığa giden yolda tasarladıkları planları uygulamaya koymada onlara yardımcı olmayan önemli Ermeni isimleri de öldürmekten çekinmiyorlardı. Bunlar arasında statü bakımından önemli konumda olan Ermeniler de vardı. Özellikle hem hükümetin temsilcisi olarak gösterdiği başarılar, hem de hükümet yanlısı tavır ve üslubu bakımından Taşnakların arzuladığı standartlarda biri olmayı başaramayan Van Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan, komite liderlerinin hedefi haline gelmişti. Öncelikle Kapamacıyan'a gözdağı mahiyetinde algılanabilecek bazı provokatif hareketleri başlattılar. Ardından şehrin huzur ve sükunetini ihlal eden yangınlar çıkardılar ve bu yangınların sorumlusu olarak da Müslümanları gösterdiler. Kapamacıyan ise bunun doğru olmadığını düşünüyordu ve Patrik'e Taşnaklar hakkında olumsuz ifadeler içeren mektuplar yazdı.² Fakat Patrik'e yazdığı

¹ Şenol Kantarcı, "Van'da Ermeni İsyanı(1896 – 1915)", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 5, Cilt: I, Bahar 2002, s.145; Salih Altınok, **19. ve 20. Yüzyıllarda Ermeni Sorunu**, Ankara 2007, s. 34 - 35

² Eğer Taşnaklar tarafından öldürülmemiş olsa idi Patriğe vereceği iki mektubu daha vardı. Daha fazla bilgi için bknz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Siyasi (bundan sonra **BOA. DH. SYS**) 109/2 lef 2/3

mektuplar etrafı Taşnaklarla kuşatılmış Marhasa Efendi'nin de eline geçmişti.³ Bu da Kapamacıyan'ın ölüm kararının verilmesine neden olmuştu. Tabii Van Belediye Reisi Kapamacıyan'ın infaz kararının verilmesinde etkili olan tek sebep bu değildi. Cinayetin Kürt- Ermeni çatışmasının zeminini hazırlayan bir kurgusu olduğu da muhakkaktı.

Ermeni komite liderlerinin Kürt- Ermeni ilişkilerini zedelemek üzere kurguladıkları eylemlerde ön plana çıkan isimlerden biri de Van Ahdamar Manastırı Seyyar Mektep Müfettişlerinden Rafael Efendiydi. Ermeni mektepleri müfettişi Rafael Efendi, Van'da müfettiş ünvanıyla görevini icra etmesi gereken biri iken Meşrutiyetin ardından Aram, İşhan ve mebus Varamyan gibi isimlerle birlikte Van'daki komitecilik faaliyetlerini yönetenlerden biri olmuştu.

Kısa zamanda komite hareketlerini sevk ve idareye başlayan şahıslar arasında yerini alan Rafael Efendi'ye atfedilen misyon, her ne kadar bölgedeki komitecilik faaliyetlerini desteklemek ise de pratikte Van'daki mektepleri teftiş etmekle görevlendirilmişti. Bu görev esnasında Van dışında civardaki bazı bölgelere de teftiş maksadıyla giden Rafael Efendi, Hizan'da bulunduğu bir sırada Zoku isminde bir Kürt köyünün yanından geçerken Seyyid Ali adındaki bir şahsın teşvikiyle vurularak öldürüldü⁴. Bu cinayet hadisesi Ermeni komiteciler tarafından Kürtlerle Ermeniler arasında başlatılacak genel bir çatışma için fırsat olarak değerlendirmekteydi. Bunu fark eden mahalli yöneticiler hızlıca takibe başlayarak olay yerinde tahkikat başlattılar. Gelen raporlar değerlendirildiğinde, Rafael'in katli meselesinin sadece kişisel bir intikam hissinden kaynaklandığını söylüyordu ve buna binaen olayın Kürtlerin Ermenilere yönelik genel bir katliam tasavvuruyla ilgisi olmadığı sonucuna varıldı.

Fakat Rafael Efendi'nin öldürülmesinin hemen ardından bölgenin hatırı sayılır kişilerinden olan Kürt Hacı Yakup Bey'in Ermeniler tarafından katletmesini, bir misilleme olarak değerlendirmek mümkündür. Ve artık başlangıçta belki basit cinayet davaları gibi kabul edilebilecek ve yorumlanabilecek hadiselerle her geçen gün bölgenin sosyal ahengi bozulmaya başlamış, Ermeniler ve Müslümanlar

³ BOA. DH. SYS. 109/2 lef 2/3; Van Valisi Ahmed İzzet Tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 6 Şubat 1913 tarihli şifre

⁴ BOA. DH. SYS. 100/1_187; Van'da 11. Kolordu Kumandanlığı namına Erkan-ı Harbiye Reisi Cemal Bey'den gelen 25 Ekim 1912 tarihli şifreli telgraf sureti

arasında husumet duygularını ortaya çıkarmış, akabinde iki millet arasında telafisi zor bir güven bunalımını beraberinde getirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yaşanan bu ve buna benzer hadiseler sadece iki unsur (Müslüman ve Ermeniler) arasında kuşku sendromunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamamış, aynı zamanda Ermeni komitelerinin geldikleri noktayı göstermesi bakımından dikkat çekici bir hal almıştır. Ermenilerin büyük harp öncesi sükûn ve asayiş bozmaya yönelik eylemleri, bir taraftan Ermenilerle Kürtler arasında uzlaşma ortamı oluşturmaya çalışan, diğer taraftan Avrupa'nın Demokles kılıcını ensesinde hissedenden Hükümet için yönetmesi zor bir sürecin tetikleyicisi olmuştur.

1. Birinci Dünya Savaşı'nın Başlamasıyla Birlikte Van ve Çevresinde Ermenilerin Faaliyetleri ve Asayiş Durumu

Ermeni komitacılar Rusya ve Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurması yoluyla istedikleri sonuca varamayacaklarını anladığında evvelden beri bir yöntem olarak düşündükleri silahlı eylemlerin başlatılması zamanının geldiğine kanaat ettiler⁵.

Rusya ile Ermeniler arasında gelişen bu ilişkiler ağı büyük harbin başlamasıyla birlikte son şeklini alacaktı. Rus Dışişleri'nden yapılan gizli telgraf görüşmeleri Rus ve Ermeniler arasında gelişen ilişkilerin şeklini ortaya koymanın yanı sıra olayların hangi boyutta seyrettiğini göstermesi açısından da son derece önemliydi. Özellikle Rus Dışişleri'nden servis edilen telgraflar, üzerinde derinlemesine bir analiz yapmaya ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktı⁶. Meselenin özünde Ermenilere, büyük harbin başlama ihtimali karşısında “*siz de gereken hazırlıklarınızı tamamlayın*” mesajı veriliyordu.

Ermeniler tarafından gereken mesaj alınmış, olaylar daha yakından takip edilmeye başlanmıştı. Ermenilerin artan nefret ateşini Ruslar sürekli körüklüyor ve önde gelen siyasi Ermeni çevrelerinde daha yoğun ve daha tahrik edici faaliyetler yürütülüyordu. Hedef, özellikle Van bölgesinde halkı mümkün olduğunca tahrik etmek ve son-

⁵ Ali Arslan, Halil Bal, Hasan Demirhan, **Tarihî ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi**, İstanbul, İdil Yayıncılık, 2012, s. 86-87.

⁶ Ermeni silahlı birliklerinin hazırlanmasında Rusya'nın katkılarını ve bu gönüllü birliklerle sağlayacakları kargaşa neticesinde elde edilen sonucun Rusya nezdinde mutlak surette karşılık bulacağına inandıklarını Taşnaksütyun kurucuları da itiraf ediyordu. Musa Kasımlı, **Ermeni Meselesinden Ermeni Soykırımına (1724-1920)**, Bakü 2014, s. 254.

rasında Türkiye'ye Kuzeydoğusundan girme imkânı sağlayacak bir ayaklanmaya yönlendirmektir. Nitekim, her geçen gün şartların biraz daha olgunlaşmasına yardımcı olan Ermeni liderler tarafından artık Van merkezli bir hareketin zamanının geldiğine kanaat getirilmiştir. Fakat yine de ihtiyatlı olmaya çalışılmış, bir durum değerlendirilmesi üzere toplanılmıştır. Bu toplantıda oluşan yeni durum ve gelişmeler karşısında o güne kadar yapılanlar gözden geçirilmek suretiyle bir dizi kararlar alınmıştır. Alınan kararlar doğrultusunda Hınçak komitesi Paris merkez reisi olan İstefan Kargiyan, Ermenileri Osmanlı devletine karşı ayaklandırabilmek için 20 Ağustos'da Kafkasya üzerinden Van'a geçmiştir. Taşnak reislerinden Samson ise, 20 Eylül 1914 tarihinde 200 kişilik bir gönüllü Ermeni askeriyle Van'a 100 km mesafedeki Salmas'a gelmek suretiyle etrafında 1.000 kişilik bir kuvvet oluşturmayı başarmıştır. Ayrıca Salmas Ermenilerinin tamamını silahlandırarak onları, Van ve çevresinde çıkması muhtemel bir isyan söz konusu olduğunda orada bulunan Ermenilere gereken yardım ve müdahaleyi gerçekleştirmek üzere örgütlemiştir⁷.

Bu sırada yakalan iki casusun ifadelerinden de bu günlerde vilayet içinde bir isyan olacağı bilgisine ulaşılmıştır⁸. Tehlikenin büyüklüğü karşısında vaziyetin vahametini idrak eden Van Valisi Cevdet Bey tarafından, Ermeni ileri gelenleriyle bir görüşme talebinde bulunmuş, bu görüşme esnasında "Ermenilerle Müslümanlar arasında meydana gelebilecek bir olayın Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenileri etkileyeceği" konusunda Ermeni Komitacıları uyarılmıştır⁹. Fakat vilayetten merkeze ulaşan haberlerden Ermenilerin bu sözlü ihtarı dikkate almadıkları anlaşılıyordu¹⁰. Raporlarda verilen bilgilere bakılırsa, Komiteciler sadece cana kast etmiyor aynı zamanda vilayet merkezi ile kazalar arasındaki haberleşme ve iletişim ağını da tahrip ediyordu¹¹. Bunda amaç, Van'ın çevresiyle olan tüm

⁷ Hasan Oktay, "Taşnak Partisi Van Şubesinin 5. Kongresi (Vasपुरagan (Van) Ermeni İhtilal Komitesi Meclis-i Meşveretinin Müzakerat Fezkesi)", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 38, Yıl: 7, Mart- Nisan (2001), s. 822 – 826.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Dosya No: 450 Gömlek No: 132 (Bundan sonra **BOA. DH. ŞFR.**); Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Kasım 1914 tarihli telgraf

⁹ Özdemir, **a.g.m.**, s. 152-153

¹⁰ **BOA. DH.ŞFR.** 454/67; Van Valisi namına Şefik Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderdiği 7 Aralık 1914 tarihli şifreli telgraf.

¹¹ **BOA. DH.ŞFR.** 48/7; Dahiliye Nezareti'nden Van Valiliğine gönderilen 15 Aralık 1914 tarihli şifre. **BOA. DH.ŞFR.** 453/120; **BOA. DH.ŞFR.** 48/85; Dahiliye Nezareti'nden Van Valiliğine gönderilen 20 Aralık 1914 tarihli şifre Van vekili Şefik Bey'den Dahiliye Nezaretine gönderilen 16 Aralık 1914 tarihli şifre; Hasan Oktay, "Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü (1896 – 1915)", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 5, Bahar 2000, s. 127

irtibatını kopartıp içeriden ve dışarıdan herhangi bir yardım almasını engellemekti. Ermenilerin bu faaliyetleri adeta bundan sonra başlatacakları eylemlerin de habercisi niteliğindedi. Nitekim Dahiliye Nezareti'nden Van Valiliği'ne gönderilen 20 Aralık 1914 tarihli şifrede, Pelli Karakol kumandanının katl olunduğu, o civarda bulunan Gevaş kaymakamı maiyetindeki jandarmalar ile Ermeniler arasında bir çatışma başladığı haber veriliyordu¹². Şifrenin devamında ise Ermeni çetelerin devletin memuruna kast edecek derecede cesaret sahibi olmasının ve bu denli ileri gidebilmiş olmalarının çok dikkat çekici bir durum olduğu¹³, Gevaş Kaymakamından alınan bilgiye göre şimdilik sükunet sağlanmış gibi gözükse de bu tarz olayların ortaya çıkış sebepleri hakkında detaylı bir rapor gönderileceği bildirilmektedir¹⁴.

Merkezdeki yetkililer yaşanmış tecrübelerden yola çıkarak yakın gelecekte karşılaşılması muhtemel problemlerin farkındaydı ve elinden geldiğince tüm imkanlarını kullanmak suretiyle bunlara engel olmaya çalışıyordu. Fakat bölgenin coğrafi uzaklığının getirdiği aksamalar dışında olağanüstü koşullar merkezin olaylar üzerindeki hâkimiyetini gölgeliyordu¹⁵. Merkezden gereken ilgi ve desteği göremeyen vilayet yöneticileri kişisel yetkilerini de kullanmak suretiyle en az hasarla olayları yatıştırmaya, ahalinin can ve mal güvenliğini korumaya çalışıyordu. Ama bölgedeki kıvılcım artık bir ateşe dönüşmüştü ve her geçen gün bir başka noktaya sığıyordu. Özellikle Van Valisi Cevdet Bey'in Ermeni faaliyetleri karşısında yapabileceği çok fazla şey yoktu. Çünkü bölgedeki gençlerin çoğu askere alınmış, geriye yaşlı, kadın ve çocuklar kalmıştı. Ayrıca Van'da bulunan Kolorduya bağlı Üçüncü Tümen'in de Erzurum'a gitmesi gerekiyordu. Bu tümenin kalması için gerekli girişimlerde bulunulsa da gitmesine engel olunamamış ve tümen Van'dan ayrılmak zorunda kalmıştı¹⁶.

¹² BOA. DH.ŞFR. 455/134; Van valisi namına Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 21/29 tarihli şifre, lef 1.

¹³ Ermeniler bu dönemde artık ortaya çıkan her makul fırsatı değerlendiriyor; kimi yurtdışına kaçarken kimi de ustaca saklanmış silahları yer yer Osmanlı memurlarına karşı çeviriyorlardı.

¹⁴ BOA. DH.ŞFR. 48/85; Dahiliye Nezareti'nden Van Valiliğine gönderilen 20 Aralık 1914 tarihli şifre.

¹⁵ BOA. DH.ŞFR. 455/134; Van Valisi namına Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Aalık 1914 tarihli şifre, lef 3.

¹⁶ Şenol Kantarcı, "Van'da Ermeni İsyanı(1896 – 1915)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 5, Cilt: I, Bahar 2002, s. 147

Van'ın jandarma ve milis kuvvetleri bakımından zayıf durumda kalması Ermenileri biraz daha cesaretlendirmişti¹⁷. Van'a bağlı kaza ve köylerde Ermenilerin şiddetini gittikçe arttırdıkları terör eylemleri sonucunda güvenlik ve asayişinin kaybolmaya başladığı bilgisi kısa raporlar halinde merkeze ulaşmaya başlamıştı. Dahiliye Nezareti'ne bağlı birimler kendilerine ulaşan haberler neticesinde olayların geldiği nokta bakımından sorumluluğu bir kişiye yüklemeyi tercih ediyor, bulunduğu yerde görevini layıkıyla yerine getiremediği düşünülen vali vekilini suçluyordu. "Gizli ve acil" olmasının yanı sıra "yalnızca Vali Cevdet Bey tarafından okunacaktır" notuyla gönderilen telgrafta, Ermenilerin memur, jandarma ve ahaliden bazı kimseleri şehit etmeleri kıyamın daha da genişlemesi üzerine gerekli tedbirleri almakta geciken vali vekilinin olayları idare edemeyeceği anlaşıldığından, Vali Cevdet Bey'in merkeze dönmesi gecikecekse daha faal ve vasıflı birinin vekil tayin edilmesini¹⁸ isteyerek meselenin halledilebileceği düşünülüyordu.

Merkezi idarenin, yetersiz kalmakla eleştirdiği yerel yöneticilerin ihtiyaç duyduğu askerî ve ekonomik kaynaklar vardı. Bunlar talep edildikten sonra istenilen zamanında ve istenilen koşullarda ellerine ulaşmadığı takdirde ne düzeni sağlayabilme ne de merkezin istediği standartlarda bir performans gösterebilme şansları vardı. Özellikle yerel yöneticilerin huzur ve sükuneti sağlayabilmek adına en fazla ihtiyaç duyduğu kaynak jandarma kuvvetiydi. Fakat bu tarz talepler çoğu zaman karşılığını bulamıyordu. Özellikle Vali Cevdet Bey'in takviye yardım talebinde bulunduğu 3. Ordu'dan gelen haber Van halkını iyice umutsuzluğa düşürmüştü¹⁹. Van'a ulaşan habere göre, Van'da bulunan jandarma kuvvetlerinin tahliye olunacağı, Harput, Bitlis ve Diyarbakır'dan beklenen Jandarma taburlarının da şu an için Van'a gönderilemeyeceği, şimdilik şehrin asayiş ve güvenliğinin ordu ile değil şehirde var olan kuvvetlerle sağlanması gerektiği ifade edilmişti²⁰. Haberin içeriğinden de anlaşılacağı üzere şehirde sükûn

¹⁷ BOA. DH.ŞFR. 48/182; Dahiliye Nezareti'nden Van Vilayetine gönderilen 28 Aralık 1914 tarihli şifre; BOA. DH.ŞFR. 48/188; Dahiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayetine gönderilen 28 Aralık 1914 tarihli şifre; Oktay, a.g.m., s.127

¹⁸ BOA. DH. ŞFR. 48/220; Dahiliye Nezareti tarafından Van Valisi Cevdet Bey'e gönderilen 30 Aralık 1914 tarihli şifre

¹⁹ Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, 2. Baskı, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2007, s. 175.

²⁰ Akçora, a.g.e., s.175

ve huzurun sağlanmasının kısa vadede pek de mümkün olmadığı anlaşılıyor daha da önemlisi artık zihinlerde, Ermenilerin planladıkları isyanlar için uygun koşulların oluştuğu algısı şekilleniyordu.

2. Van'da 1915 Ermeni İsyanı ve Asayiş Durumu

Hükümetin seferberlik ilanıyla birlikte başlayan ve Nisan ayına kadar devam eden çete muharebeleri sükûn ve huzurun kaybolmasına sebep olmuş, savaş sebebiyle zayıf durumda olan güvenlik güçlerini de fazlasıyla yıpratmıştı. Buna mukabil Van'ın yakın çevresinde, sayılarının gittikçe artması ve aldıkları takviye kuvvetlerle girdikleri çatışmalarda elde edilen başarılar, Ermenilere psikolojik ve askeri bir üstünlük sağlamıştı. Artık hedef, planlı ve sistemli olarak başlatılan çatışmaları merkeze doğru genişletmek ve büyük bir isyana dönüştürmekti. Nitekim Vali Cevdet Bey'in 4. Ordu Komutanlığı'na hitaben kaleme aldığı 20 Nisan tarihli raporunda, Van merkezde pek çok silahlı asinin toplandığını bildirmesiyle de bu niyet açıkça anlaşılıyordu. Muş'tan ve Doğu'nun başlıca merkezlerinden gelen binlerce Ermeni, yeni Ermeni devletine doğru adeta koşuyordu. İlk duyulduğunda inanması pek mümkün gibi gözükmesine de, kayıtlar Temmuz ortalarında Van yöresinde yaklaşık 250.000 Ermeni toplandığını göstermekteydi²¹.

Gevaş, Şatak, Havasor ve Tımar'daki ayaklanmalar nedeniyle takip hareketi için il merkezindeki mevcut kuvvetin büyük bir kısmının gönderilmesi de güvenlik açısından bölgede büyük zafiyet yaratmış, isyancıların çıkaracakları ayaklanma için uygun bir ortam yaratmıştı²². Ellerine geçirdikleri bu fırsatı iyi değerlendiren Aram Manukyan yönetimindeki Ermeni komitacılar, Bağlar mevkiinin çevresini siperler ve barikatlarla askeri istihkâmlara dönüştürmüşlerdi. Özellikle kilise ve manastırları sağlam birer sığınma mevkii haline getirdiler.

²¹ Dilek Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı'nda Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 60-64; Cemalettin Taşkıran, **Van'da Ermeni Devleti Denemesi-Belgelerle**, Ankara, Platin Yayınları, 2006, s. 80

²² Mustafa Budak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kıyımları", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** (Editörler: Yrd. Doç Dr. Bülent Bakar, Prof. Dr. Necdet Öztürk, Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 114 – 115; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916)**, yay. Hazırlayan Recep Karacakaya, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2009, s. 213 – 219.

Bunun yanında Türk kuvvetleri tarafından yapılacak herhangi müdahaleyi önceden tespit edebilmek amacıyla mahalledeki yüksek binaları birer gözetleme kulesi haline getirdiler. Son olarak Müslümanların yoğun olarak yaşadığı eski şehir ve kaleyi kuşatan tam 80 siper hazırlanarak buraya komitacılar yerleştirildi²³.

20 Nisan 1915 akşamı bütün hazırlıklarını tamamlayan Ermeni isyancılar aynı anda silahlarını ateşleyerek Aram Manukyan komutasında Van isyanını başlatmış oldular²⁴. İsyanın patlak vermesinin ardından Müslümanlar ve Ermeniler birbirlerinden ayrılmaya ve olaylara sahne olan mahallede karşılıklı konuşlanmaya başladılar. Fakat ellerinde sadece saltaşları²⁵ vardı. Ve bu saltaşlarını siper yapmak için kullandılar. Pencerelerin önünü ise kum torbalarıyla kapattılar. Ermenilerin yağdırdığı kurşunlardan bu şekilde korunmaya çalıştılar²⁶. Buna karşılık Ermenilerin elinde Rusya'dan temin ettikleri çeşitli türlerde ve ateşli sayılabilecek silahlar vardı. Aynı zamanda kendilerinin yaptığı bomba atıcısının yanında çok sayıda tüfek ve el bombasına sahiptiler. Ermenilerin bu sayı ve cephane üstünlüğü, ısrarlı bir direniş sergilemesine rağmen Müslümanları kısa bir süre sonra geri çekilmeye mecbur bıraktı²⁷. Ermeniler yer altından kazdıkları tünellerle geri çekilen Müslümanların evlerinin altına kadar ulaştılar ve bu evleri kısa sürede havaya uçurdular. Bu yolla büyük bir taş yapı olan Hamitağa kışlasına da büyük hasar verdiler. Yine mazgallardan atıkları kurşunlarla birçok Müslüman'ın ölümüne sebep oluyorlardı²⁸.

²³ Oktay, **a.g.m.**, s.130; Sami Ağaoğlu, "Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 35, Erzurum 2007, s. 319. 1915 yılının Mart ayında Van valisinden gelen isyan haberinin yer aldığı bir telgrafta isyancıların sayıca üstünlüğü de fark ediliyordu. Vali Cevdet Bey merkeze yolladığı bir telgrafında, "2000'den fazla isyancı olduğunu düşünüyor ve isyanı bastırmaya çalışıyoruz." diyordu. Ersal Yavi, **1856-1923 Emperyalizm Kısacasında Türkler Ermeniler Kürtler**, İzmir, Yazıcı Yayınevi, 2001, s. 184-185.

²⁴ Oktay, **a.g.m.**, 132.

²⁵ Kaldırım yapmakta kullanılan yassı ve büyük taş.

²⁶ Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896- 1916)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları 2007, s. 167.

²⁷ Rafael de Nogales, **Osmanlı Ordusunda Dört Yıl**, çev. Vedii İlmen, İstanbul, Yaba Yayınları, 2008, s. 70 – 71; İlhan Gedik, Musa Şaşmaz, Yaşar Canatan, **Osmanlı Devleti Doğu Vilayetlerinde Nüfus Durumu (1879-1915)**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993, s. 184.

²⁸ **BOA**. DH. ŞFR. 468/21; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Nisan 1915 tarihli şifre.

Vali Cevdet Bey çoğu Ermeni saldırısını engelleme noktasında beklentilerin altında kalsa da, Nisan ayının ikinci yarısında “mahrem” notuyla gönderdiği raporlardan birinde, “şehirdeki ihtilalciler son günlerde kuvvetten düşmüş görünüyorlar. Kalede bulduğum eski iki havan topuyla fitilli humbaralar (dinamitler) attırıyorum. Tesadüf ettiği haneleri delip patlatıyor. Atılan yüzlerce balyemez toplarından daha ziyade müessir oluyor ateşe devam etmekle beraber bugün asilere teslim teklif ettim. Yukarı mahallerde yapılan istihkâmâtta külliyetli asi vardır. Hamdolsun ihtilalciler şehrin her tarafında müdafayı ihtiyara(katlanma) mecbur kaldılar; günden güne vaziyet iyileşecektir”²⁹ diyerek Ermeni saldırıları karşısında verilen zayıflara rağmen iyimserliğini koruyabiliyordu.

Oysa bu raporun gönderildiği tarihten çok kısa bir süre sonra isyancılar daha cüretkâr davranışlar sergilemeye başlamışlardı, bölge üzerinde maddi manevi tahribatı hissedilen eylemler gerçekleştiriyorlardı³⁰. Raporlar takip edildiği üzere şehirde kayıplar yalnızca insan merkezli değildi. Bu anlarda tüm resmi binalar da işgal edilmişti. Düyun-ı Umumiye, Reji, Posta ve Osmanlı Bankası tahrip edildi³¹. Müslümanların çarşıya sığındıklarını düşündükleri için burası saldırıların odak noktası haline geldi. Aldıkları yeni takviyelerle Müslüman mahallelerini ateşe verdiler³². Ateşler şehri sardığında 50’den fazla hanenin yandığı tespit edildi³³. Müslümanlar aleyhine işleyen bu ağır bilanço karşısında, üstünlüğü ele geçirdiklerini düşünen çevre köylerdeki Ermeniler de şehre akın etmeye başladılar. Her geçen gün sayıları biraz daha artan isyancıları, durdurmak el-

²⁹ BOA. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey’e gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli şifre, lef 1.

³⁰ BOA. DH. ŞFR. 468/143; Van Valisi namına Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 13 Nisan 1915 tarihli şifre, lef 2; BOA. DH. ŞFR. 468/36; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 20 Nisan 1915 tarihli şifre; BOA. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey’e gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli şifre, lef 2

³¹ BOA. DH. ŞFR. 468/55; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli telgraf.

³² BOA. DH. ŞFR. 468/36; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 20 Nisan 1915 tarihli şifre; Bu terör faaliyetleri Ermeni isyancılarının moralini yükseltilebilmesi için Ashatarak’ta yayımlanarak öğrenciler tarafından bütün Ermenilere ücretsiz olarak dağıtılıyordu. Böylece Ermeniler daha fazla kıyım için cesaretlendiriliyorlardı. Oktay, a.g.m., s. 133.

³³ BOA. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey’e gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli şifre, lef 2.

deki imkânlarla artık mümkün olamıyordu. Güvenlik kuvvetlerinin elindeki toplar da hasar almıştı. Bunların yerine Milislerin elindeki 3 adet küçük “Vıtvört” denilen toplardan faydalanılmaya çalışılıyordu. Fakat bunların da mermisi çok az kalmıştı. Üstelik kuzey, güney ve doğu taraflarını kuşatan Ermeni köylerindeki çetelerle çevreden gelecek yardımcı kuvvetler, müfrezelerin yollarını kesecek surette çeşitli yerlerde siperler yapmışlardı³⁴. Bu siperlerdeki ihtilalcileri etkisiz hale getirmek mümkün olmadığı gibi Erçek ve Tımar taraflarında da Ermenilerle çatışmalar devam ettiği için Cevdet Bey, elindeki kuvvetin bir kısmını da o taraflara göndermek zorunda kalmıştı. Terör faaliyetlerine iyice hız veren bu Ermenileri durdurmak ve şehirde asayişin sağlanabilmesi adına Van’ın acilen takviyeye ihtiyacı vardı³⁵. Lakin ne cepheden ne de cephe gerisinden Van’a gönderilen kuvvetler asayişin temin etme noktasında yeterli olmuyordu³⁶.

Bu sırada şehir ve köylerden seçilmiş, 700 kadar olduğu tahmin edilen Ermeni komitacı tarafından Van kalesine saldırılar başlamıştı. Bizzat kaleye gidip harekâtı yöneten Vali Cevdet Bey’in büyük gayretlerine rağmen komitecileri işgal ettikleri yerlerden çıkarmak mümkün olamamıştı³⁷. Yine aynı tarihlerde Cevdet Bey, Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta, şehirde olayların her geçen gün biraz daha Ermenilerin lehine gelişme göstermesinden duyduğu endişeyi dile getirdikten sonra şehirde çatışmanın hala devam ettiğini fakat cephanesizlikten dolayı asilerin toplandığı yerlerin hedef alınmadığını, cephane eksikliğinin kısa zamanda halledilemediği takdirde ise sonucun felaket olacağını söyleyerek durumun ciddiyetine dikkat çekmeye çalışıyordu³⁸.

Şehir dışındaki yerlerde özellikle dağlık alanlarda Ermeni çetele-

³⁴ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (A.T.B.D.)**, Yıl: 32, Sayı: 83, Belge No: 1909, Ankara 1983, s. 99.

³⁵ **Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 Ordu Harekâtı**, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1993, s. 592 – 593; Sakin, Orhan, **Ermeni İsyân Günlüğü 1915**, İstanbul, Ekim Yayınları, 2007.s. 130.

³⁶ Van’da merkez milisleriyle beraber 3000 kusur silah ve Cevdet Bey’in seri ateşli batarya istemesine rağmen son halde ancak 2 adet (sıradan) ateşli cebel topuna sahip olunabilmişti. **BOA**. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey’e gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli şifre, lef 3.

³⁷ **BOA**. DH. ŞFR. 468/76; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 23 Nisan 1915 tarihli telgraf

³⁸ **BOA**. DH. ŞFR. 468/143; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 25 Nisan 1915 tarihli telgraf

rinin müfrezelere karşı çok fazla direnemediği görülse de şehir dâhilinde terör eylemleri hiçbir şekilde kontrol altına alınamıyordu³⁹. Bunda, isyanın başlamasıyla birlikte eğitilmiş komitecilerin şehirde toplanmasının ve buradaki Ermenilerin sürekli çevre köylerden gelen çetelerle desteklenmesinin büyük etkisi vardı. Sivil halkın da yapabileceği çok fazla şey yoktu. Çünkü eli silah tutan çoğu genç askere alınmış, şehirde sadece sahipsiz kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve zayıf gönüllü milisler kalmıştı. Bunlar da kuvvet ve silah üstünlüğünü elinde bulunduran Ermeni çetelerine karşı özverisi yüksek bir mücadele sergilese de direniş hareketlerinin sınırlı bir düzeyde kalmasına engel olamıyorlardı⁴⁰.

Sayı ve silah bakımından üstün olmanın avantajına sahip olan Ermeniler, Müslümanlara karşı başlattıkları çatışmaların şiddetini her geçen gün biraz daha arttırıyorlardı. Ermenilerin ellerindeki tabancalar kısa mesafelerde etkiliydi. Müslümanların elinde ise birkaç sahra topu, birkaç düzine de yuvarlak mermi atan eski toplardan vardı⁴¹. Van'daki mevcutları 30–40.000⁴² civarında olan Ermenilerin elinde binlerce mavzer tabancasından başka çok miktarda filinta ve tüfek de vardı. Müslümanlara büyük zayıyat verdiren el bombalarından da fazlasıyla mevcuttu. Ermenilerin nüfus bakımından da gün geçtikçe daha avantajlı bir duruma ulaştığı dikkati çeken başka bir noktaydı. Sadece Şatak'ta olan ihtilal ve çatışmaya iştirak eden asilerin miktarının 600'e ulaştığı tahmin edilmekteydi. Şehirde ve Erek Dağı eteklerindeki istihkâmatta tahminen 1000 tüfek ve 2000'i kundaklı mavzer tabancasıyla silahlandırılmış Ermeni bulunmaktaydı. Bunların dışında olayların ilk patlak verdiği Erçek ve Tımar nahiyelerinde hali hazırda 600- 700 silahlı Ermenin dışında Gevaş, Karçikan ile Karkar nahiyesi dahilindeki asilerin de elinde 1000 silah olduğu tah-

³⁹ BOA. DH. ŞFR. 468/109; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Nisan 1915 tarihli telgraf

⁴⁰ Akçora, a.g.m., s. 150-151.

⁴¹ Nogales, a.g.e., s.18-20.

⁴² Van isyanları sırasında topçu subayı olan Rafael de Nogales, bu sırada Ermeni sayısının otuz bine yaklaştığını ifade etmektedir. Fakat bu rakamın tamamının silahlı ve çatışma halinde olma ihtimali düşüktür. Osmanlı Arşiv Belgeleri dikkate alındığında silahlı ve çatışma halinde olan Ermeni sayısının takriben 5000 – 6000 olduğu tahmin edilmektedir. BOA. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey'e gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli şifre, lef 4.

min edilmekteydi⁴³. Harbin ilanından itibaren Rusya'dan, İran'dan bir çok silah elde ettikleri, yine mavzer tabancaların büyük bir kısmını posta ile İstanbul'dan getirttikleri, harbin ilanından itibaren cephelerden silah ve cephaneleriyle firar⁴⁴ ettikleri hesaba katıldığına, üstelik bir de bu mevcuda küçük tabancalar da eklendiğinde Van'da 5.000-6.000 silahlı asi Ermeni ile çatışma halinde bulunduğu anlaşılmakta idi. Nitekim Bağlar tarafındaki asilerin şiddetle ve so-luksuz ateş ettiği göz önde bulundurulduğunda Ermeni isyancıların elinde tahminlerin de üzerinde karşı konulması zor bir cephanelik bulunduğuna hükmedilebilirdi⁴⁵.

Van'da Ermeni saldırılarına karşı koymanın her geçen gün biraz daha zorlaştığı zamanda Vali Cevdet Bey, son çare olarak Ermenilerle diyalog kurmaya çalıştı ve Ermenilere teslim olmaları konusunda bir heyet gönderdi. Bu heyette Şerif Bey ve Osmanlı Bankası Van şube müdürü Alcardi vardı. Fakat bu görüşmeler neticesinde Ermenilerin terör eylemlerinden hiçbir şekilde vazgeçmeyeceği anlaşıl-makla beraber Cevdet Bey'in Ermenilerle irtibata geçişi bir zayıflık olarak algılandı. Son zamanlarda Hükümet kuvvetlerinin de Ermeni saldırıları karşısında iyice yıprandığını hesaba katan Rus General Yudenic, Van'a doğru harekete geçmek için uygun bir zaman olduğunu düşündü. Zaten Mart ayından beri Ermeni Gönüllü çetelerinin büyük bir kısmını Beyazıt'a yığan General Yudenic, bu kuvvete 2. Kazak Tugayı'nı da ilave etmiş ve Van'a ilerlemesini emretmişti⁴⁶. Bu ilerleyişten büyük cesaret alan ve eline geçirdiği fırsatı sonuna kadar kullanmaya niyetli olan Ermeniler ise, 8 Mayıs'ta Van merke-zine ve çevresine genel bir taarruza geçti. Bu taarruz sırasında kışlalar, hükümet konağı, okullar, camiler, resmi binaların yanında evlerin tamamı Ermeniler tarafından yakılıp yıkıldı⁴⁷. Bu koşullar altında Van'ın düşmana ve Ermeni çetelerine karşı savunulması mümkün gözüküyordu. Eğer kısa sürede geçerli ve kesin bir tedbir alınmazsa Müslümanların Rus ve Ermeni katliamına maruz kalacağı aşikârdı. Bu sebeple Vali Cevdet Bey Müslüman halkın daha güvenli olan iç kısımlara göç ettirilmesi emrini verdi⁴⁸.

⁴³ BOA. DH. ŞFR. 469/102; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey'e gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli şifre, lef 5.

⁴⁴ "Osmanlı ordusundaki Ermeni askerleri silahlarıyla birlikte kitleler halinde Rusya tarafına geçiyorlardı." Kasımlı, a.g.e., s. 269.

⁴⁵ Nogales, a.g.e., s.22-24.

⁴⁶ Yıldırım, a.g.m., s.246 -247

⁴⁷ Akçora, a.g.m., s. 164

⁴⁸ İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara 1984, s. 214 – 215; Kundakçı, a.g.m., s. 169

Van Valisi Cevdet Bey'in Van'ı boşaltmasından dört gün sonra Rus öncü kollarının katılmasıyla Komitacılardan Vartan, Hamzasb, Ermeni gönüllü birlikleri komutanlarından Antranik⁴⁹, General Nazarbekyan, Silikyan ve Dero komutasındaki Ermeni alayları ve Rus General Nikolayev'in emrindeki kuvvetler Van'a girdiler⁵⁰.

Rus ve Ermeni kuvvetleri Van'a girdiğinde sadece kimsesizler, harp sırasında kocası şehit düşenler, hicret etmek için bir vasıta bulamayanlar ve yurtlarından ayrılmak istemeyen bazı Müslümanlar kalmıştı. Daha işgalden önce şehrin dokusu tamamen tahrip edilmişti. Ermeniler tarafından Müslüman mahalleleri ateşe verilmiş, devlet binaları havaya uçurulmuştu. Ermeniler de bu eylemlerini gizleme gereği duymuyorlardı. Bunu bir övünç kaynağı olarak addediyor Amerika'da yayınlanan "Goçnak" gazetesinde gururla neşrediyorlardı: "...Aygestan'daki (Bağlar mevkii) kışlaları ve birçok mühimmatı ele geçirdik. Bütün kışla ve hükümete ait binaları yaktık... Van'da 1500 kadar kadın ve çocuklardan başka Türk kalmamıştır..."⁵¹

Ruslar da hiç şüphesiz Ermenilerin bu hizmetlerinden dolayı memnuniyet duyuyorlardı. Sonuçta Ermeniler çıkardıkları isyanlarla Van şehrini alt üst etmiş, burada yaşayan Müslümanları ya katletmiş ya da kaçmak zorunda bırakmıştı. Ermenilerin Van'ın işgalini kolaylaştıran büyük yardımlarından dolayı Rus Hariciye Nazırı Sazanof Ermenilerin yardımlarına teşekkür eden bir beyanname neşretti⁵². Ermeniler de Osmanlı Devletine verdikleri zararlardan dolayı büyük bir sevinç yaşıyorlardı. Rusya'ya yaptıkları yardımları ve içinde

⁴⁹ Birinci Gönüllü Birliğin başına getirilen tecrübeli çeteci Antranik, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden hemen sonra Van'a doğru harekete geçirilmişti. Fakat cephe gerisinde fazla kuvvete ihtiyaç hasıl olması dolayısıyla ordularla birlikte Saray ve Kotur'a geri dönme emri verilmişti. Kısa bir süre sonra Rus Kafkas Ordusunun Osmanlı sınırını geçmesiyle Antranik yönetimindeki gönüllü birlikler yeniden Rusların direktifiyle Van'a doğru yönelmişti. L. M. Bolhovitinov, **11 Aralık 1915 Tarihli Resmî Ermeni Raporu**, (Hazırlayan Mehmet Perinçek), s. 52; Sakarya, **a.g.e.**, s. 189

⁵⁰ **Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 682 – 686; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, s. 101; Enver Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali", **Yakın Tarihinde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1990, s. 22, Oktay, **a.g.m.**, s. 136; Yıldırım, **a.g.m.**, s. 247; Gül, **a.g.m.**, s. 280; Rusların ve Ermeni çetelerinin katliamlarından kurtulmayı başaran Müslümanların yeminli ifadelerinde; işgal sırasında Van'a giren silahlı Ermenilerin tahminen dört – beş yüz kadar olduğu daha sonra katılan Rus birlikleriyle sayılarının arttığı ifade edilmektedir. **BOA, DH. Hariciye Siyasi (Bundan sonra; BOA, HR. SYS.) 2872/2**, lef 73

⁵¹ Abdullah Yaman, **Ermeni Meselesi ve Türkiye**, İstanbul 1973, s.327

⁵² Süslü, **a.g.e.**, s. 39

buldukları duygu hallerini Rusya’da yayınlanan “Rustow” gazetesinde “hayalimiz hakikat oluyor” başlıklı yazıda tüm dünyaya şöyle ilan ediyorlardı:

“Nihayet Türklerin Van’ı terk etmesiyle Ermeniler Aygestan’dan çıkararak kaleyi zapt ve sancaklarını surlara diktiler. İki gün sonra 19 Mayıs’ta Rus Kazakları ve Ermeni gönüllülerinin kumandanı karşıdan gözükmüş ve Van’ın hemen o gün zapt edilmesini emretmişti. Huço kumandasındaki önde giden taburu da hemen ileriye hareket eylemişti. Fakat ileride gidenler büyük bir hayretle durdular. “Bu nedir arkadaşlar? Bu nedir arkadaşlar binlerce fesliler önlerinde çalgı ile bize doğru ilerliyor!” Heyecanlı ve sevinçli bir kalabalık bizimle karışılıyordu. Süslü elbiseleriyle rahipler geliyor, altın haçlarıyla kilise bayrakları güneş ışınlarıyla parılıyordu. Elbiseleriyle askerler, ziynetleriyle her yaşta insanlar, kadınlar, kızlar ve çocuklar, ellerinde tuz ve ekmekle gâlipleri tebrik ve selamlamağa geliyorlardı. Sonra birleşiyorlar ve herkes birbirini kucaklıyor, gülüşüyor ve tebrikler olunuyordu. Bütün bu gürültünün üstünde Van şehrinin Varak kilisesinin çanları Ermenistan’a Rus ve Ermeni ordularının o kadar kanlarla sulanmış ve toprağa girdiğini ilan ediyordu. Kalenin üzerinde Rus bayrağı ile Ermeni bayrağı dalgalanıyordu”⁵³.

Ermeniler işgalden hemen sonra Ruslar adına yaptıkları tüm hizmetlerinden dolayı ödüllendirilmişti. Rus ordusu Kafkasya komutanı Daşkof tarafından Aram Manukyan⁵⁴, Van valisi olarak tayin edildi. Artık bütün davalar Ermeni lisaniyla görülüyor, köylere ve kasabalara Ermeni memurlar gönderiliyordu. Böylece yeni kurulan

⁵³ **Ermeni Komitelerinin A’mâl ve Harekât – ı İhtilâliyesi**, (Hazırlayan Erdoğan Cengiz), s. 270 – 275; Gedik vdl., a.g.e., s. 417 – 418

⁵⁴ 1877 tarihinde Kafkasya’nın Şusta şehrinde doğmuştur. Orta öğrenimini Ermeni okullarında tamamlamıştır. Fakat meslek hayatına atılmak yerine dağlara çıkarak çete reisi olmayı tercih etmiştir. 1908’de yakalanmış ama tam asılacağı zaman Meşrutiyet ilan edilmiş ve asılmaktan kurtulmuştur. Bundan sonra bir müddet orduda öğretmenlik yapmıştır. I. Dünya Harbinin başlamasıyla birlikte Rusya’dan aldığı emirle Van isyancılarının başına geçmiştir. Ruslar Van’ı işgal ettikten sonra da Ermenileri memnun etmek amacıyla valiliğe getirilmiştir. **Ermeni Komitelerinin Emelleri...**, s. 297 – 298

geçici hükümete meşruiyet kazandırılmaya çalışılıyordu⁵⁵.

Aram Manukyan ve Ermeniler kendilerine bahş edilen bu geçici valilikle büyük bir zafer kazandıklarını zannediyorlardı. Halbuki Ruslar vaat ettikleri “Büyük Ermenistan” yerine kendilerine sadece geçici bir valilik uygun görmüşlerdi. Üstelik Çarlık Rusya’sı Ermenilerin ele geçirdikleri ganimetleri ellerinden alıyordu⁵⁶. Ruslar bu sırada Osmanlı sınırları dışından giriş yapmak isteyen Ermenilere de hiçbir şekilde izin vermiyorlardı. Hatta Temmuz aylarında Malazgirt’te Osmanlı kuvvetlerine yenilip Van’ı boşaltma kararı alınca, Ermenileri de tehditlerle buradan uzaklaştırmaya çalışmışlardı. O an belki de gerçekleştirmiş oldukları tüm terör hareketlerinin aslında Rusların gayelerine hizmet etmek olduğunu anlamışlardı. Fakat Ermeniler tarihi gerçekle yüzleşmekte çok geç kalmışlardı. Binlerce masum Müslüman katledilmiş, evlerinden basklarından bir daha geri dönmemesine ayrılmak zorunda kalmıştı. Osmanlı Hükümeti ise komitacıların başlattığı bu isyanlar sonucunda tehlikeye giren cephe gerisini güvenlik altına almak için binlerce Ermeniye buldukları yerlerden ülke sınırları içinde başka bölgelere göç ettirmek zorunda kalmıştı. Böylece Ermeni Komitacılar, en büyük zararı yine kendi soydaşlarına vermişler, onları hiç de kolay olmayacak sıkıntılara sürüklemişlerdi.

3.İsyancıların Orta Anadolu’ya Ulaşma Tehlikesi Karşısında Osmanlı Hükümetinin Aldığı Tedbirler

Ruslar, Kağızman’da da çoğu Osmanlı vatandaşı Ermeni asker kaçaklarından 8.000 kişilik bir çete oluşturmuştu. Bu çeteleri Rus askeri gibi silahlandırıyor, tüm ihtiyaçlarını karşılıyordu. Karakilise 2. İhtiyat Süvari Tümeni’nden 3. Ordu Komutanlığı’na gönderilen raporda, Karakilise’deki Ermeni kuvvetlerinin 15.000 kişiye ulaştığı ve Van sınırında birçok Ermeni gönüllünün silahlandırıldığı bildiriliyordu⁵⁷. Van halkı silahlı Ermeni saldırıları karşısında direnme gücünü iyice yitirmişti. Buna mukabil daha fazla maddi ve insani kaybın yaşanmasına engel olmak adına Vali Cevdet Bey, Van’ı terk etme

⁵⁵ Yaman, a.g.e., s. 322; Mehmet Çevik, “1918’den Sonra Van’da Ermenilik Faaliyetleri”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990, s. 51

⁵⁶ Kasımlı, a.g.e., s. 263.

⁵⁷ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, **Ermeni Belgeleri Özel Sayı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, No:81, Belge No: 1811, Belge Tarihi: 25 Ekim 1915, s. 45.

kararı almak zorunda kalmıştı⁵⁸. 20 Mayıs'ta artık Van tamamen Aram Manukyanın eline geçmiştir. İstanbul'un günler önce yaşadığı endişelerin yaşanması artık kaçınılmaz olmuştur. Van'ın düşmesiyle birlikte isyanlar kolaylıkla Anadolu'ya yayılma imkânı bulacak, Van savunma hattını geçerek Orta Anadolu'ya kadar ilerleme imkânı bulan Rus ve Ermeni isyancılarını önlemek neredeyse imkânsız hale gelecekti.

İktidara geldikten sonra İttihatçıların aldığı askerî ve diplomatik yenilgiler ise, Osmanlı otoritesinin dayandığı zemini sarsmaya başlayacaktı. Özellikle Osmanlının doğusu, harp sırasında yalnızca güvenlik tehdidi ile karşı karşıya kalmamış, aynı zamanda sosyal ve ekonomik problemlerle de yüzleşmek zorunda kalmıştı. Ermeni eylemlerinin kontrol altına alınamaması ve tehlikenin giderek büyümesi endişesi hükümetin karar alma mekanizmalarını yakından etkileyen unsurlar arasındaydı. İttihatçıların ayaklanmalara gösterdiği tepki, aslında içine düştüğü bu panik duygusunun bir tezahürüydü. Geline son noktada, siyasi istikrarın ancak bölgede sağlanacak huzur ortamıyla mümkün olabileceği pek çok çevre tarafından kabul gören bir hakikat halini almıştı. Ayrıca, bölgede yaşanan asayiş sorununun yabancı müdahalesine yol açarak doğu vilayetlerinin elden çıkmasına neden olacağı kaygısı, İttihatçıları Ermenilere karşı daha ciddi ve kesin tedbirler almaya mecbur bırakmıştı. İşte bu zaruri halin neticesinde, hem cephe hem de cephe gerisini emniyet altına almak amacıyla casusluk ve hıyanetleri hissedilen yerlerdeki Ermenilerin tek veya toplu olarak yine Osmanlı sınırları içinde yer alan güney bölgelerine sevk ve iskân ettirilmeleri kararlaştırılmıştı. Bu karar kapsamında; 27 Mayıs 1915 tarihinde “Vakti seferde icraât-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak te-

⁵⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti Kalem-i Hususi (Bundan sonra **BOA**, DH. KLH.); 5/43 Van Valisi Cevdet Bey'in Dahiliye Nezareti Emniyet – i Umumiye Müdiriyeti'ne gönderdiği 1 Ağustos 1915 tarihli telgraf; **BOA**, DH. KLH. 5/43; Van valisi Cevdet Bey'in Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'ne gönderdiği 1 Ağustos 1915 tarihli telgraf; **Nezareti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti, Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatiki**, İstanbul 1330, s. 36; Mustafa Budak, “Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kıyımları”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** (Editörler Yrd. Doç Dr. Bülent Bakar, Prof. Dr. Necdet Öztürk, Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 115; **The Turco – Armenian Question, the Turkish Point of View**, The Nationals Congress of Turkey, Constantinople, 1919, s. 157'den naklen Berna Türkođan, **1915'ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler)**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s. 160.

dâbir hakkında kanun-ı muvakkat”⁵⁹ yürürlüğe girdi.

Üzerinden neredeyse yüz yıl geçmesine rağmen bugün hala tartışılan ve eleştirilere maruz kalan bu karar, devletin aslî amacı olan mağdur durumdaki halkının hayat, hürriyet ve mülkiyet gibi temel ve doğal haklarının korunmasını amaçlamaktadır. Kabul gördüğü üzere devlet, insanların hayat ve özgürlük hakkının yanında, sağlık ve bedeninin korunması, arazi, evler ve eşyalar gibi sivil çıkarlarını korumakla da yükümlüdür. Sözü edilen bu yararların korunması devletin aslî fonksiyonudur⁶⁰. Yani Osmanlı Devleti almış olduğu bu hayati kararlar, aslında mağduriyet içindeki vatandaşlarını maddi ve manevi koruma altına almaya çalışmıştır. Üstelik diğer taraftan da sevke tabi tutmak zorunda kaldığı vatandaşlarını mağdur duruma düşürmemek adına gerek hukuki gerek sosyal bakımdan önemli bir çaba içine girmiştir. “Geçici Sevk ve İskân” kanununun yürürlüğe girmesiyle başlayan Ermenilerin zorunlu göçünün, belirli bir düzen ve güvenlik içinde gerçekleşmesi için büyük bir özen göstermiş, mevcut savaş koşullarına rağmen gereken tüm önlemleri almaya çalışmıştır. Sevk esnasında yaşanması muhtemel problemlerin değerlendirildiği Bakanlar Kurulu’nda alınan kararlara göre, adları belirtilen köylerde oturan Ermeniler arasında nakli gerekli olanlar yerleşmeleri öngörülen yerlere güvenlik içerisinde götürülecektir. Yolda giderken, canları ve mallarının korunmasıyla birlikte rahatları ve vardıklarında, yerleşmeleriyle ilgili şeyler sağlanacaktır. Gıdaları yerleşecekleri yerlere kadar mutlaka sağlanacak ve önceki ekonomik durumlarıyla orantılı olarak, kendilerine mal ve toprak dağıtılacaktır.

4.Ermeni İsyanlarının Van Şehir Dokusu Üzerinde Yarattığı Tahribatın Bilançosu

Kalenin eteklerinde yer alan ve eski şehir olarak adlandırılan surların içinde imar edilmiş olan Van şehri, Birinci Dünya Savaşı’na kadar ticari, idari ve kültürel canlılığa sahip bir bölge olma özelliğini taşımakta idi. XIX. yy sonlarında Van’da 62 mahalle içinde 5417 hane, 1632 dükkan, 1 depo, 4 han, 30 fırın, 5 gazino, 3 lokanta, 5 dabağhane, 2 tabhane, 3 boyahane, 1 eczane, 32 cami ve mescit, 10

⁵⁹ **Takvim-i Vekayi**, 1 Haziran 1915.

⁶⁰ Neşet Toku, **John Locke ve Siyaset Felsefesi**, Ankara, Liberte Yayınları, 2003, s.51; Yıldırım Torun, **Siyaset Felsefesi Tarihinde Devlet**, Ankara, Orion Kitabevi, 2011, s. 256-257.

medrese, 10 tekke ve zaviye, 15 kilise ve manastır, 1 kütüphane; surlar dışında kalan kısmında ise Hükümet konağı ile 3 kışlası bulunmaktaydı⁶¹.

Ancak misyonerler, yabancı okullar, kiliseler ve emperyal devletlerin kışkırtmasıyla harekete geçen ve amaçlarına ulaşabilmek için terörü benimseyen Ermeniler, 1890'lı yıllardan başlayarak 1915'e kadar birçok defa isyan çıkartmışlardı. Bu isyanlar sırasında Müslüman mahalleleri Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmış; Şehirdeki çarşı, dükkan, kütüphane, hastane, kışla ile ibadethaneler ve yüzyıllardır fakirlerin ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar tahrip edilmiş; atılan lağım ve bombalarla Osmanlı Bankası, Duyun-ı Umumiye, reji, posta ve telgraf binaları yok edilmiş⁶²; vilayet merkez ve kazalarında bulunan idarî binalar ateşe verilmiştir⁶³. Bu suretle nevahi-i şarkiye ile beraber vilayetin en bayındır sayılan yerleri birer viraneye dönmüştü⁶⁴.

İsyanlar sırasında ve işgal boyunca Ermeni çeteleri ve gönüllü birliklerinin Van şehir dokusu üzerinde yarattığı tahribatın bilançosu çok ağırdı. Şehirde Müslümanlara ait 3400 haneden geriye sağlam sadece üç ev kalmıştı⁶⁵. Hatta tahribat sadece şehir merkeziyle de sınırlı kalmamış, Müslüman köylerdeki hanelerin de neredeyse tamamı hasar almıştı.

Van işgal edildikten sonra ise Rus ve Ermeni gönüllü birliklerinin de iştirakiyle Ermeni Komitacılar tamamen kontrolden çıkmış, şursuzca etrafa saldırmaya başlamışlardı. İsyanlardan sonra şans eseri sağlam kalabilmiş bütün camiler, türbe ve tekkeler de yıkılmış, Van Hastanesi ise çok trajik bir hadiseye sahne olmuş, içinde bulunan hastalarla birlikte yakılmıştı. Aynı anda kentteki idarî binalarla Ame-

⁶¹ Van Vilayet Salnamesi (Van İl Yıllığı) 1315 (1899), Ankara 1995, s. 116 – 117; Sami Ağaoğlu, “Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 35, Erzurum 2007, s. 318

⁶² DH. ŞFR. 468/55; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli telgraf; Ağaoğlu, **a.g.m.**, s. 318 - 321

⁶³ DH. ŞFR. 601/129; Van Valisi Haydar Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Eylül 1918 tarihli şifre

⁶⁴ DH. ŞFR. 488/95; Van Valisi Cevdet Bey tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey'e gönderilen 11 Eylül 1915 tarihli şifre.

⁶⁵ Tuncay Ögün, “Van'da Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü**, Sayı: 462, Yıl: XXXIX, Ekim 2001, s. 606

rikalılara ait misyoner binaları da ateşe verilmişti⁶⁶. Böylece savaşın sonunda Van şehrinin kimliğini temsil eden tüm tarihi eserler, sosyal ve kültürel kurumlar Ermeniler tarafından tahrip edilmiş oluyordu.

Van'da isyan ve işgaller boyunca yaşanan asayiş problemleri, sosyal ve iktisadi pek çok sorunu beraberinde getirdiği gibi şehrin demografik yapısı üzerinde de telafisi pek de mümkün olamayan izler bırakmıştı. Harpten hemen sonra Van ahalisi Müslümanlarının % 80'i Diyarbakır, Bitlis ve Musul'a göç esnasında telef olmuşlardı. Her ne kadar Ermeni kaynakları sevk sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin ölüm rakamları üzerinde durarak duygusal ve acı bir tablo çizmeye çalışsa da, istatistiksel değerler Müslüman ölüm oranının çok daha vahim olduğunu gösteriyordu. Rakamlara dayalı bir karşılaştırma yapıldığında isyan öncesinde ve sırasında Van'da yaşayan 313.000 Müslüman'dan geriye sadece 119.000'i kadarı savaş sonunda kalabilmişti. Geriye kalanlar ise eski nüfus rakamlarının ancak on beşte birini teşkil ediyordu⁶⁷.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı yılları, Osmanlı'nın doğu bölgesi için tartışmasız en hareketli ve en karmaşık zamanları olarak tarihe geçmiştir. Bu tarihi süreçte yönetenlerin gündemini en fazla meşgul eden mesele ise, başta Rusya olmak üzere Avrupalı devletlerin Ermeni komitacıları menfaatleri doğrultusunda yönlendirme çabalarının sonucu olarak ortaya çıkan "Ermeni meselesi" olmuştur. Bu gerçeği görmeksizin Ermeni olaylarında yaşanan insan kayıplarını, sadece Türklere yüklemek tarihi bir yanılmanın ötesinde insani ve bilimsel dürüstlükten de uzaklaşmak olacaktır.

Fakat bugünün Türk, Ermeni ve Kürt tarih yazımı ya "hakklılığını" ispat etmeye ya da "savunmaya" odaklanmaktadır. Oysa mevzu bahis meseleler bugünün ideolojik yaklaşımları altında ezilemeyecek kadar önemli ve taraflar adına hayati bir öneme haizdir. Bu sebeple

⁶⁶ Sakin, a.g.e., s. 299; Ağaoglu, Sami, "Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 35, Erzurum 2007, s. 318 - 321

⁶⁷ McCarthy vdl., *The Armenian Rebellion at Van, Utah Series in Turkish and Islamic Studies*, The University of Utah Press Salt Lake City, 2006, s. 246

yaşananlar tarihi verilere dayandırılmak suretiyle ve karşılaştırmalı okumalarla mümkün olabildiğince objektif bir üslupla ele alınmaya muhtaç görünmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Evrakı

1.1. Yayınlanmamış Arşiv Evrakı

DH. KLH. (Dahiliye Nezâreti Kalem-i Hususi, tarih ve numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.)

DH.SYS. (Dahiliye Siyasi, tarih ve numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.)

DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, tarih ve numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.)

1.2.Rus Devlet Arşivi

Sbornik diplomatıçeskih dokumentov reformı v Armeni 26 Noyabr-ya 1912 goda - 10 Maya 1914 goda, Gosudarstvennaya Tipografiya, Petrograd, 1915, Belge 7.

2. Resmi Yayınlar

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayı, Ankara Genelkurmay Basımevi, No:81, Belge No: 1811, Belge Tarihi: 25 Ekim 1915, s. 45.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Yıl 32, Sayı 83, Belge No: 1909, Ankara 1983.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayı, Ankara Genelkurmay Basımevi, No:83-84, Belge No: 1901, Belge Tarihi: 31 Ocak 1915, s. 35.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 Ordu Harekâtı, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1993.

Nezareti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti, Mema-lik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatiki, İstanbul 1330.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916), Yay. Hazırlayan Recep Karacakaya, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri

Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2009.

Osmanlı Belgelerinde Osmanlı – Rus İlişkileri (1907 – 1921), Yay. Hazırlayan Recep Karacakaya, Cilt II, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2006.

3. Araştırma Eserler

Akçora, Ergünöz: **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, 2. Baskı, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2007.

Altınok, Salih: **19. ve 20. Yüzyıllarda Ermeni Sorunu**, Ankara 2007.

Arslan Ali, Halil Bal, Hasan Demirhan: **Tarihî ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi**, İstanbul, İdil Yayıncılık, 2012.

Bayramol, Eray: **Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu (1914-1915)**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.

Budak, Mustafa: “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kıyımları”, **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** (Edt. Yrd. Doç Dr. Bülent Bakar, Prof. Dr. Necdet Öztürk, Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu), İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Çaycı, Abdurrahman: **Türk–Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, 3. Baskı, Ankara 2006.

Erdoğan, Dilşen İnce: **Van Ermeni İsyancı (1896)**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

İlhan Gedik, Musa Şaşmaz, Yaşar Canatan: **Osmanlı Devleti Doğu Vilayetlerinde Nüfus Durumu (1879-1915)**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993.

Kantarıcı, Şenol: **Ermeni Dosyası Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2011.

Kasımlı, Musa: **Ermeni Meselesinden Ermeni Soykırımına (1724-1920)**, Bakü 2014.

Kılıç, Davut: **Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara 2006.

- Nogales, Rafael de: **Osmanlı Ordusunda Dört Yıl**, Çev. Vedii İlmen, İstanbul, Yaba Yayınları, 2008
- Sakarya, İhsan: **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarihi, 1984.
- Sakin, Orhan: **Ermeni İsyân Günlüğü 1915**, İstanbul, Ekim Yayınları, 2007.
- Taşkıran, Cemalettin: **Van'da Ermeni Devleti Denemesi–Belgelerle-**, Ankara, Platin Yayınları, 2006.
- Toku, Neşet: **John Locke ve Siyaset Felsefesi**, Ankara, Liberte Yayınları, 2003.
- Torun, Yıldırım: **Siyaset Felsefesi Tarihinde Devlet**, Ankara, Orion Kitabevi, 2011.
- Ulu, Cafer: **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler**, Ankara, Avrasya-Bir Vakfı Araştırmalar Merkezi (ASAM), 2009.
- Yaman, Abdullah: **Ermeni Meselesi ve Türkiye**, İstanbul, Otağ Yayınevi, 1973.
- Zürcher, Erik Jan: **Milli Mücadelede İttihatçılık**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

4.Makaleler

- Ağaoğlu, Sami: “Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 35, Erzurum 2007, s. 55-75
- Akçora, Ergünöz: “Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi”, **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ankara 1990, s. 170.
- Arslan, Ali: “II. Meşrutiyet Devrinde Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Etkisini Kırmaya Yönelik Çalışmalar”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: 2, ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007, s. 768-769.
- Hovanisian, Richard: “The Armenian Question 1878-1923”, ed. Pierre Videt Naguet, A Crime Of Silence; **The Armenian Genocide**, London, Zed Books, 1985, s. 11-36

Kantarıcı, Şenol: “Van’da Ermeni İsyanı(1896–1915)”, **Ermeni Araştırmaları**, Cilt: I, Sayı: 5, Bahar (2002), s. 135-145

Küçük, Cevdet: “Van’daki Ermeni İsyanları”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990, s.139-149.

Laçiner, Sedat: “Kitap Tahlili: Ermeni Van/Vasपुरakan”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001.

Malville, Georges de: “Fransız Avukatın Ermeni Tezleri Karşısında Türkiye Savunması: 1915 Osmanlı Rus-Ermeni Trajedisi”, **1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler**, İzmir, Yazıcı Yayınevi, 2001, s. 184-205.

Oktay, Hasan: “Taşnak Partisi Van Şubesinin 5. Kongresi (Vasपुरagan (Van) Ermeni İhtilal Komitesi Meclis-i Meşveretinin Müzakerat Fezlekesi)”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı: 38, Yıl: 7, Mart-Nisan (2001), s. 822 – 826

-----, “The Assassination of Mayor of Van Kapamacıyan by The Tashnak Committee”, **Review of Armenian Studies**, Volume: 1 Number: 1, (2002), s. 79-89.

-----, Ermeniler ve İhtilal Örgütü”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 5, Ankara 2002, s. 84-117

-----, “ Van İhtilal Örgütü’nün Van’daki Faaliyetleri ve İsyan”, **1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: I, Ankara 2003, s. 437-457.

Özdemir, Hikmet: “Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar”, **Türk – Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, (Yay. Hazırlayan Hale Şıvgın), Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2006, s.152-165.

The Turco – Armenian Question, the Turkish Point of View, The Nationals Congress of Turkey, Constantinople, 1919.

Yıldırım, Hüsamettin: “Rusların Van Üzerindeki Emelleri”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Van 1990.

5. Tezler

Akgümüş, Dilek: **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı'nda Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

